

KÖZÉPMONGOL EREDETŰ JÖVEVÉNYSZAVAK A CSUVASBAN*

RÓNA-TAS ANDRÁS

A mongol nyelvtörténeti kutatások középpontjában jelenleg a középmongol nyelvállapot rekonstrukciója áll. E korszak legkorábbi emlékei a XIII. századból valók, s egyes vonásait még XVII. századi másolatok is őrzik. A középmongol korszak nyelvének forrásai két nagy csoportra oszthatók. Az első csoportba a mongol nyelv írásos forrásai tartoznak. Ezek között természetesen első helyen állnak a mongolok saját írásaival, az ún. ujjur-mongol és pagszpa írással írott emlékek. Igen jelentősek a kínai írásos források is, így például ismeretes, hogy a középmongol kor nagy irodalmi alkotása a Mongolok Titkos Története is kínai átírásban maradt fenn, az eredeti ujjur-mongol írásos szöveg elveszett, s csak kivonatai maradtak hátra egy másik ujjur-mongol írásos műben. Figyelemre méltó nyelvi anyagot tartalmaznak a tibeti, örmény, grúz perzsa, arab és latin írásokkal rögzített középmongol szavak is. Ezen emlékek belső, filológiai kritikával történő kiadása igen előrehaladott állapotban van, s e munkálatok nyomán kezdenek kibontakozni előttünk a korszak mongol nyelvének és nyelvjárásainak körvonalai.

A középmongol korra vonatkozó források másik csoportját a mongol világbirodalommal kapcsolatba került nyelvek középmongol jövevényszavai alkotják. Ezek kutatása csak az elmúlt időben kezdődött meg. Tanulmányok készültek a koreai,¹ jakut,² a kun,³ a mandzsu,⁴ és a perzsa⁵ nyelv korai mongol jövevényszavairól, és elszórt utalások találhatók az irodalomban más nyelvek középmongol kapcsolatairól is.⁶

* A tanulmányt a következő számban folytatjuk

¹ P. PELLLOT, Les mots mongols dans le Korye sa: JA 1930, 253—266, KI-MOON LEE, Mongolian Loanwords in Middle Korean: UAJb XXXV, 1964, 188—197.

² St. KALUZYNSKI, Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache, Warszawa 1961.

³ N. POPPE, Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen: Németh Armağani, Ankara 1962, 331—340.

⁴ L. LIGETI, Les anciens éléments mongols dans le mandchou: AOH X, 231—248.

⁵ G. DOERFER, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I, Wiesbaden 1963.

⁶ Ld. pl. P. H. SERRUYS, Two Loan-words in Fifteenth Century Chinese: Monumenta Serica XXVI, 89—91. El kell természetesen választani a kínai átírtas mongol glosszákat a kínai nyelvbe került mongol jövevényszavaktól. SERRUYS cikkében valódi jövevényszavakról van szó. B. LAUFER, Loan words in Tibetan: TP XVII, 403—552, M. MAYRHOFER, Mongolische Pferdewörter bei einem Sanskrit Lexikographen?: Paideuma XVII: 4—6, pp. 274—276, G. K. KONKASPAEV, Geografičeskie nazvanija mongol'skogo proischozdenija na territorii Kazachstana: Izvestija AN KazSSR 1959: 1, pp. 85—98, J. NÉMETH, Wanderungen des Mongolischen Wortes *nökür* „Genosse“: AOH III, 1953, 1—23, LIGETI (Mongolok titkos története, Bp. 1962, p. 148) rámutatott arra, hogy a magyar nyelvjárási *daku* „ködmönféle rövid télikabát” kun közvetítésű középmongol szó a magyarban. Ez a szó *ta-hu* alakban megvan a kínaiiban is (ld. SERRUYS i. m.). Elég végiglapoznunk VASMER orosz etimológiai szótárát, hogy lássuk, milyen sok középmongol szó van az oroszban is.

Viszonylag elhanyagolt területe a közép-mongol kor jövevényszó kutatásának a volgai török nyelvek, a tatár, a baskir és a csuvas mongol elemeinek kutatása. A mongol párhuzamok kérdése természetesen nem került el azok figyelmét, akik a Volga-vidéki nyelvek szókészletét kutatták. RÄSÄNENNEK⁷ és WICLMANNNAK⁸ a volgai és permi finnugor nyelvek török elemeiről írott munkáiban több esetben találunk utalást török szavak mongol megfelelőire. ZOLOTNICKIJ⁹ és PAASONEN¹⁰ csuvas szókészletről írott műveiben is előfordulnak mongol szavakra történő hivatkozások. Ezek azonban általában csak a török etimológiák megfelelőiséiként szerepelnek, koruk, a török és mongol adatok történeti összefüggése, az összefüggés kronológiai és földrajzi jellege vizsgálat nélkül maradtak.

Ismeretes, hogy a csuvas nyelvtörténetről számos alapvető cikket írt két mongolista: RAMSTEDT és POPPE. Mindkettőjüket azonban a csuvas és a mongol ősi kapcsolatai érdekelte, s esetleges kései érintkezésük csak alkalomszerűen került említésre. RAMSTEDT a csuvas nyelv helyzetéről írott korszakalkotó cikkében megemlíti egy-két mongol eredetű vándorszót is (pl. *bayatur*, *emneg*), a csuvas és a mongol nyelv történeti érintkezésének kérdésében azonban negatív eredményre jut: „Es genügt hier klargelegt zu haben, dass das tschuwassische eine regelrechte entwicklung der türk-sprache ist und zwar ohne jede direkte berührung mit dem mongolischen”.¹¹ RAMSTEDT itt elsősorban azzal a nézettel szemben foglal állást, hogy az ősi csuvas-mongol egyezések történeti érintkezés révén jöttek létre, de egyben elhárítja későbbi történeti érintkezésük kérdését is.

POPPE RAMSTEDT fenti munkájáról írott ismertetésében hozzáteszi: „In dieser Arbeit gelangt dr. Ramstedt zu dem Ergebnis, dass das Tschuwassische eine regelrechte Entwicklung des urtürkischen ist und zwar ohne jede direkte Berührung mit dem Mongolischen. Mit dem letzten Teil dieser Behauptung dr. Ramstedts erkläre ich mich für vollständig einverstanden, da es auch meine Überzeugung ist, dass wir im Tschuwassischen keine Spuren irgendeines Einflusses seitens des Mongolischen nachweisen können...”.¹² Poppe egy későbbi munkájában¹³ a csuvas nyelvek volgai kipszak eredetű szavai között már megemlíti néhány mongol eredetűt (pl. *quda* >> csuv. *xāta* „kérő”, *qabčiy* >> csuv. *xāpčäk* „kis fogó”, *čeber* >> csuv. *čiper* „jó, rendes”, *üreji* >> csuv. *ərčē-* „sokasodni” stb.), anélkül azonban, hogy ezek korára, átvételének körülményeire utalna.

Az a tény, hogy a csuvas nyelv közép-mongol kori jövevényszavainak kérdése szinte fel sem merült, jól tükröződik Jegorov 1930-ban írt Bevezetésében,¹⁴ melyben a szerző részletesen foglalkozik a csuvas nyelv török, arab, héber, orosz, finn(ugor) kínai és indoeurópai elemeivel, de a mongol jövevények még említésre sem kerülnek.

⁷ Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOu XLVIII, Die Tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOu L, Türkische Lehnwörter in den permischen Sprachen und im Tscheremissischen: FUF XXIII, 103—107, Neue tscheremissische und tschuwassische Wörterbücher nebst Etymologien auf Grund derselben: FUF Anz XXIV, 43—54.

⁸ Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen: MSFOu XXI, Die türkischen Lehnwörter im Tscheremissischen: FUF Anz XVI, 32—53 (recenzió RÄSÄNEN munkáiról).

⁹ P. I. ZOLOTNICKIJ, Kornevoj čuvaško-russkij slovar', Kazan' 1875.

¹⁰ Csuvas szójegyzék, Bp. 1908, ld. még: Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen: JSFOu XV, 1—64.

¹¹ Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu XXXVIII, 34.

¹² Die tschuwassische Lautgesetze: AM I, 776.

¹³ Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen: UJb VII, 151—167.

¹⁴ Vvedenie v izučenie čuvaškogo jazyka, Moskva 1930.

LIGETI a török nyelvek mongolkori jövevényszavaival foglalkozva röviden megemlékezik a volgai kipszak nyelvek mongol elemeiről, majd így ír: „Figyelmünk a török nyelveknek különösen erre az utolsó csoportjára irányul, amikor a csuvas nyelv mongol elemeit akarjuk mérlegelni. Kézenfekvő gondolat, hogy a mai csuvas nyelv csekély számú mongol jövevényeit és vándorszavait sem igen magyarázhatják másként, mint pl. a kazáni tatár, a baskir, vagy a kumük hasonló elemeit”, majd „A csuvasban vannak, a bolgár-törökben lehettek mongol jövevények és vándorszók; huzamosabb bolgár-török (csuvas) — mongol érintkezés felvételére ezek azonban nem elegendők”.¹⁵

Sajnos LIGETI — magyar nyelven megjelent — megjegyzését a későbbiekben sem követték speciális kutatások. Igaz JEGOROV 1954-ben megjelent munkája tartalmaz egy fejezetet, melynek címe „Mongol szavak a csuvas nyelvben”.¹⁶ Ebben a mongol párhuzammal rendelkező csuvas szavakat két csoportra osztja. Az első csoportba tartoznak azok a szavak, amelyek egyaránt megvannak a csuvas, a török és a mongol nyelvekben, s amelyekről nem lehet megmondani, hogy török vagy mongol eredetűek-e. A másik csoportba JEGOROV azokat a szavakat sorolta, ahol a csuvas szó török megfelelése vagy hiányzik, vagy a török megfelelés hangtanilag vagy jelentés tanilag eltér a csuvasétól. Ezekben az esetekben a csuvas-mongol egyezés szerinte „nem csak a mongol uralom, hanem sokkal az előtti” időből származik. Ebben a csoportban teljesen összekeverednek az olyan ősi egyezések, mint csuv. *yěkēr* „iker” ~ mong. *ikire* (nála a modern *ixir* alak szerepel), az olyan mongolkori jövevényekkel mint a mong. *nökiür* → csuv. *neker* (itt idéz egy *nükkērē* alakot is). Sajnos a felsorolt egyeztetések többsége téves (pl. csuv. *nar* ~ mong. *nara* „nap”, csuv. *njuxa* ~ mong. *noqai* „kutya”, csuv. *kakaj* ~ mong. *yaqai* „disznó”, csuv. *tixa* ~ mong. *dayan* „kétéves csikó” stb.¹⁷, s csak két valóban mongolkori jövevény található közöttük (mong. *nökiür*, *siltay*).

¹⁵ Mongolos jövevényszavaink kérdése: NyK XLIX, 268, 271.

¹⁶ Sovremennij čuvaškij literaturnyj jazyk v sravnitel'noistoričeskom osveščanii I, Čeboksary 1954, 118—122.

¹⁷ JEGOROV a csuvas *nar pek xitre* kifejezésben előforduló *nar* szót, mely önállóan nem ismeretes a csuvasban, egyezteteti a mongol *nara* szóval, nyilván valamilyen „naphoz hasonlóan szép” jelentésre gondolva. A *nar* szó a mai csuvasban több esetben mint intenzívumot kifejező szó szerepel: *nar pek xěrlē* „nagyon vörös”, *nar pek samār* „nagyon zsíros” (L). AŠMARIN (IX, 8) megjegyzi, hogy a szó melynek régi értelmét ma már nem ismerik, valami különösen jó tulajdonságot fejezhet ki, olyan vonásokkal, mint „teljes”, „viruló”, „tisztá”, „szép”, mert gyakran használják lányok megjelölésére. Felveti, hogy a szó esetleg kapcsolatban lehet a RADLOV szótárában idézett *nar* „gránátalma” szóval. Ezt a nézetet elfogadta RÁSÁNEN is (REW 350). A szó már hangtani okokból sem lehet mongol, egy mongol *a*-ból a csuvasban *o*, *u* lett volna. Kétségtelenül jövevény a tatárból, ahol két ilyen szó is van: *nar* „gránátalma” és *nar* „egypúpú teve”, mindkettő perzsa eredetű. Nem lehetetlen, hogy a csuvasban a két szó keveredett annyiban, hogy eredetileg „gránátalma” jelentése volt („olyan szép mint a gránátalma”), de intenzívumot kifejező funkciója a másik szó jelentés-tartalmával való bővüléssel keletkezett (ld. *baromi nagy* stb.). A csuvas *njuxa* szónak már a hangalakja is sajátos. A szót JEGOROV idézett munkájában *n*-nel és *ju*-val írja át, etimológiai szótárában pedig *n*-nel és lágyítójellel. A régi Jakovlev-féle cirill-csuvas ábécében valóban volt egy *ń* betű. Ilyen szókezdője a csuvasban azonban csak egyetlenegy szócsoportnak van, a gyermeknyelvi szavaknak. Ilyenek pl. *ńam* „étel”, *ńanne* „nagyamama”, *ńani*, *ńańa* „drága”, *ńańam* „drágám” stb. Ezek között sorolja fel Ašmarin (IX, 62—64) a *ńaxxa* „kutya” szót is, mindjárt megjegyezve, hogy az gyereknyelvi szó. A *ńuxa* is az, mint erről a csuvasok közötti gyűjtésemkor meggyőződhettem. A csuvas szó egyébként hangtani okokból sem lehet ősi mongol jövevényszó (egyébként nem lehetetlen, hogy a mongol szó szókezdője is eredetileg palatalizált *ń* volt). A szóvégi *-ai* a csuvasban *-i* lett: PT *buydai* „búza” > csuv. *pári*, PT *turjai* „vörösfenyő” > csuv. *tári*, PT *sičyai* „egér” > csuv. *šáši* stb. Hasonlóan gyermeknyelvi szó a *kakaj* „hús” szó is, amely azonban közszóvá vált. Ez a szó sem egyeztethető.

Sinor Dénes 1964-ben így ír: „I am not speaking here of recent Mongol loan-words in Chuvash. To my knowledge, these have never been studied or even mentioned, although their importance is obvious. The presence of Mongols in the Volga-region has left its traces and their methodological survey would help in shedding new light on a number of relevant problems.” Sajnos Sinor sem foglalkozott bővebben a kérdéssel.^{17a}

JEGOROV 1964-ben kiadott csuvas etimológiai szótára nagy lépést jelent előre a csuvas szókészlet kutatásában.¹⁸ Ez a kiváló munka, amely módszertani hiányosságai ellenére, sokáig nélkülözhetetlen forrásmunkája lesz az altajisztikának, több csuvas szónál idéz mongol párhuzamot, s néha kifejezetten is felveti a csuvas szó mongol eredetét (pl. mong. *bosoya* ~ csuv. *pusaxa*, mong. *elbeg* ~ csuv. *ilpek*, mong. *malayai* ~ csuv. *mulaxxay*, mong. *nöker* ~ csuv. *neker*, mong. *qarayul* ~ csuv. *xural* stb.).

Újabb állomást jelent a kérdés vizsgálatának történetében RÄSÄNEN nemrég megjelent török etimológiai szótára.¹⁹ RÄSÄNEN sem különíti el a török nyelvek mongol jövevényszavainak különböző kronológiai csoportjait, mégis az esetek túlnyomó többségében helyesen mutat rá egyes török és ezek között csuvas szavak mongol eredetére, s néhány esetben jelzi, hogy a kérdéses mongol szó volgai kipszak közvetítéssel került a csuvasba.

A csuvas nyelvbe került közép-mongol jövevényszavak kutatása több tanulsággal is jár. 1. Lehetőséget ad arra, hogy elkülönítsük a régebbi csuvas-mongol egyezéseket a mongolkoriaktól. 2. Forrásértékű adatokat kínál a közép-mongol nyelvállapot rekonstrukciójához. 3. Támpontot nyújt a volgai kipszak és a csuvas hangtörténet vitatott kronológiai kérdéseinek tisztázásához azzal, hogy egy *terminus post quem*-et kínál azon hangváltozások megítéléséhez, melyben a mongolkori jövevények is részt vettek. 4. Közvetve segítséget nyújtanak a cseremiszi nyelv csuvas és tatár jövevényszavainak időmeghatározásához. Ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével szeretném az alábbiakban megvizsgálni a csuvas nyelv közép-mongol jövevényszavait.

Mielőtt azonban a jövevényszavak tárgyalására rátérnék, röviden foglalkoznunk kell még a Volga-vidéki török nyelvek mongolkori jövevényszavainak kronológiájával. A mongolok útja nyugat és északnyugat felé a Khalkha-menti csatában az orosz-kun seregek feletti győzelmük (1223) után nyílt meg. Ettől kezdve állandó harci érintkezésben voltak a volgai bolgárok birodalmával. Juliánus barát útjáról készült feljegyzés 1235—1236-ból még a következőkről tudósít: „A tatár nép szomszédos velük, de ezek a tatárok, harcba bocsátkozva velük, nem tudták őket háborúban legyőzni, sőt az első csatában vereséget szenvedtek”. De már ebben az évben „A magyaroknak ezen a földjén az említett barát találkozott tatárokkal és a tatár vezér követével, aki beszélt magyarul, oroszul, kunul, németül, szaracénul és tatárul. Ő azt mondta, hogy a tatár sereg, amely ide őt napi járőföldre helyezkedett el,

a mongol *yaqai* „disznó” szóval hangtani okokból sem (az *a* nem maradt meg, a *γ*, *q* *x* lett, a szóvégből *-i*-nek kellett volna lennie stb.). A csuvas *tixa* szót JEGOROV etimológiai szótárában már helyesen egy **taiqa* (nála *tayxa*) alakból magyarázza, s utal arra, hogy a csuvas nyelvjárások még őriznek egy *tixxa* formát is. Ennek ellenére itt is idézi a *daaga* szót.

^{17a} Studia Orientalia XXVIII (1964:7), P. 7.

¹⁸ Etimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka, Čeboksary 1964.

¹⁹ Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki 1969.

Németország ellen készül menni...”²⁰ Tudjuk azonban, hogy második útján 1237 nyarán Juliánus már csak Szuszdalig jutott el, mert a mongolok elfoglalták és teljesen elpusztították a volgai bolgár birodalmat. Az orosz krónikák szerint a volgai bolgár birodalom eleste 1236 ősztörtént.²¹

A volgai kipcak nyelvek mongolkori jövevényszavainak alsó korhatára tehát a XIII. század harmincas éveinek vége. A közvetlen mongol nyelvi hatás már a XIV. század végén jelentéktelen lehetett, de természetesen számolnunk kell azzal, hogy az Arany Horda lakossága között a mongol szavak hosszú ideig tovább terjedtek. A XIII—XIV. században a volgai bolgár, majd a kipcak nyelvekbe átkerült mongol szavak folytatták útjukat. A csuvas nyelv kései tatár jövevényszavai között is vannak közép-mongol eredetűek. Ugyanakkor számos esetben nincs kritériumunk arra, hogy egy szó volgai kipcak közvetítéssel vagy közvetlenül került a csuvasba. Sőt, tekintettel arra, hogy a volgai bolgár birodalomban legalább két eltérő nyelvjárás volt, számítanunk kell arra is, hogy a mai csuvasba egy XIII—XIV. századi másik bolgár-török nyelvjárás közvetítésével kerültek át közép-mongol szavak.

A török és mongol nyelvek nagyfokú szerkezeti azonossága is megnehezíti a csuvas nyelv mongolkori jövevényszavainak kutatását. Az alábbiakban csak azokat a szavakat tárgyalom, melyek esetében a hangtani, történeti, nyelvföldrajzi és művelődéstörténeti kritériumok alapján nagy valószínűséggel kell feltételeznünk a csuvas szó közép-mongol eredetét. Nem lehet kétséges, hogy a csuvas nyelv közép-mongol jövevényszavainak száma az elkövetkező kutatások révén szaporodni fog, s a kritérium nélküli szavak esetében is számolnunk kell avval, hogy ezek egyike-másika ebbe a csoportba tartozik.

1. KMo *abra-* „megmenteni, megőrizni”²²

Mongol: KMo: K: *abura-* „segíteni, megmenteni” (MTT), *abura-* „id.” (Hy, HyB), *abura-* „id.” (Ph); Ny: —.

IrMo: *abura-* „segíteni, megmenteni; megvédeni” (L).

UMo: K: *avra-* „megmenteni, megszabadítani” (khL), *abar-* „megmenteni, megvédeni, védelmezni” (burL), *awura-* „megmenteni”; (ord.) Ny: *awra-* „megmenteni, őrizni” (kalm).

Csuvas: *upra-* „őrizni, védeni” (L), *upra-* „id.” (P, Sp).

Volgai kipcak: *abra-* „megmenteni, őrizni” (tatDS).

A mongol szó az *ab-* „venni, tartani, kapni stb.” szó családjába tartozik, melyből egy deverbális *-ra* képzővel képezték (vö. *ebde-* „tönkretenni” > *ebdere-*, *bögle-* „betönni” > *böglere-*, *daba-* „átmenni” > *dabara-* stb.). Az *-u-* már az átadó mongol nyelvjárásban kieshetett, sőt valószínű, hogy eleve egy *abra-* ~ *abura-* változással kell számolnunk, amint azt az idetartozó képzett szavak is mutatják: *abuča* „kapás, vétel”, *abuɣul-* fakt., *abulča-* coop., *aburi* „magatartás” stb., de *abɣuɣul-caus.*, *abčaldu-* recipr.

A szó először a Codex Cumanicus kun anyagában fordul elő, ahol POPPE mongol eredetűnek tartja.²³ Átkerült a szó még a tuvaiba és a jakutba is (ld. REW 2, MEJ 41). Nem dönthető el, hogy a szó a csuvasban volgai kipcak közvetítésű-e;

²⁰ GYÖRFFY GY., Napkelet felfedezése, Bp. 1965, 43.

²¹ Ld. Istorija Čuvašskoj ASSR I, Čeboksary 1966, 45.

²² A rövidítések feloldását ld. a második közlemény végén.

²³ Németh Armağani, Ankara 1962, 334.

de annyi bizonyos, hogy a csuvas $a > o$ fejlődés előtt került a csuvasba. Szavunkat mongol eredetűnek tartotta már RÄSÄNEN (REW 2).

2. KMo *berke* „erős”

Mongol: KMo: K: *berke* „nehéz, sűrű” (MTT), *berke* „nehéz” (Hy, HyA); Ny: *berkä* „nehéz, durva” (IMM), *bërkë* „nehéz” (IMI), *berket-* „erőssé válni” (MA).

IrMo: *berke* „nehéz, ügyes, valamire képes” (L).

UMo: K: *berch* „nehéz, bonyolult, komoly, jártas (vmiben)” (khL), *berche* „id.” (burL), *berkxe* „nehéz” (ord), *berke* „nehéz, nagyon, erősen” (dahHP), *piege* „nehéz” (mgr); Ny: *berka* „nehéz, gonosz, ritka” (kalm).

Csuvas: *parka* „egészséges, szilárd, erős”, (L), *parka* „erős, vastag” (P), *parka* „egészséges, teljes, kitartó, nagy(szemű)” (Ašm IX 110).

Cseremisiz: *parya* „gyors (ló)” (ČLČ 175, RMSzl).

A szó a régi törökségben *berk* formában jól ismert. Az ősi szóvégi *-rk* hangkapcsolatot azonban a csuvas egy zárt ($>$ redukált) magánhangzó betoldásával oldja fel: PT *erk* ~ csuv *irëk* ($<^*$ *erik*) „szabadság”, PT *ürk-* ~ csuv *ërëx* ($<^*$ *ürük-*) „felriadni”, PT *bürk-* ~ csuv *përëx-* ($<^*$ *bürük-*) „fecskenedezni”, PT *turq* ~ csuv *täräx* ($<^*$ *turuq-*) „szélesség, mérték”, PT *qirq* ~ csuv *xërëx* ($<^*$ *qiriq*) „40”. A mai csuvas alak közvetlenül egy **bärkä* formára vezethető vissza. Feltűnő, hogy a tatárban és baskirban egy *berket-* „megerősíteni” igét találunk, ahol a várt *-i*-helyett szereplő *-e*- is jövevényt szóra utal, mégpedig a közép-mongol MA adattal egyezően. A szó a csuvas $\ddot{a} > a$ fejlődés előtt került a csuvasba. A cseremisiz szó a csuvasból való. Ennek jelentése arra utal, hogy a szó valószínűleg a lótarthatás révén terjedhetett el. A török nyelvek mongolkori jövevénytiszavai között igen nagy a lótarthatással kapcsolatos terminusok aránya. Ezek között sok olyan is van, amely végső fokon török eredetű, de mongol közvetítéssel terjedt el a török nyelvek között. Valószínűleg ezek közé tartozik a csuvas *laša* „paripa” és az *urxamax* „tüzes, szelídítetlen ló” is.²⁴ Mindkét szó török eredetű, de a mongol korban, a mongolok révén terjedt el (ld. mong *alaša*, *aryamay*).

3. KMo *boljal*, *boljaj* „határidő, előre megbeszélt idő”

Mongol: KMo: K: *bolja-* „(előre) megbeszélni, megegyezni, megállapítani”, *boljal* „megbeszélt időpont” (MTT); Ny: *boljal* „határidő”, *boljaldu-* „megállapodni (különösen)” (MA).

IrMo: *bolja-*, *bolju-* „megegyezni (előre), előre tudni”, *boljaya(n)* „megállapodás, találka”, *boljal* „megállapodás, feltétel” (L).

UMo: K: *boldzol* „megegyezés” (khL), *bolzor* „határidő”, *bolzoo* „megállapodás” (burL), *boldžo* „megbeszélt hely, idő” (ord), *bolejo* „id.” (dahM) Ny: *boldžotä*

²⁴ Bár valószínű, hogy e szavak mongol közvetítéssel kerültek a Volga-vidék török népeihez, nem tárgyalom őket külön szócikkekben, mert nem biztos, hogy mongol eredetűek. A mongol *aryamay* végső fokon egy *ar-* „félrevezetni, becsapni” töre megy vissza, mely ez idő szerint csak a törökből mutatható ki. Ebből való az *arya* „csel, mód stb.” névszó és az azonos alakú *arya-* ige „cselt vetni, módot találni” jelentéssel, amely megvan a mongolban. Ehhez járul a *-may* képző, mely szintén jól ismeretes a mongolban (*qayur-may* „becsapás”, *qoli-may* „keverék”, *yada-may* „gyenge”, *čida-may* „képes”). Ez a mongol *-may* főnévképző azonban nem választható el az azonos funkciójú török *-maq* képzőtől. Az *alaša* szó egyedül a Mongolok Titkos Történetéből ismeretes, ahol a dzsürcsi Altan kántól elrabolt lovat jelöl. Ez a szó török nyelvek egy részében egy alacsony lófajtát jelöl, s ezért minden valószínűség szerint a török *al* „alacsony, alsó” szóval függ össze, bár képzése nem világos.

„akinek találkája van” (oirK), *bolzār*, *bolzvg* „határidő, megbeszélés, feltétel” (kalm).
 Volgai kipcsak: *bulčal* (tat ld. ČLČ 184) → votj *bolz'ou*
 Csuvas: *pālčav* „a házasság napjáról történő megállapodás” (L), *pālčav* „a menyasszonytól a vőlegény részére készített vagy vett ajándék stb.” (P), *pālčav*, *pālčal*, *pānčal* „a házasság napjáról történő végső megállapodás” (Ašm X, 110—111, 118).
 Cseremisiz: *punčal* „határozat” (ČLČ 183—184, MRSzl).

A mongol szavak a *bolja-* igéből képzett névszók. A sokat vitatott mongol ún. tövégi vokálisok kérdése szempontjából talán nem érdektelen, hogy a *boljay* szónak van *boljaya* alakja is. A szó a csuvasban jövevény a megőrzött *-č-* (= *-DŽ-*) miatt, amely a csuvas ősi szavakban *-l-* után is *š* (= *ž*) lett, ld. PT *qilič* „kard” ~ csuv *xěš* (< **qilč*), PT *qilič* „takácsborda” ~ csuv *xěš* (< **qilč*), PT *ölč-* „mérni” ~ csuv *viš-*, PT *belčen* „szamárbogács” ~ csuv *pišen*, PT *külčün* „kölcsön” ~ csuv *kivšen*, *küšen*, PT *yulič* „haj” ~ csuv *süš* (< *juč* és nem *sač!*) stb. A csuvas szó a volgai kipcsak nyelvekből került át, amire a szóvégi *av* + *au* < *ay* fejlődés, illetve megfelelés is utal. A mongol szó a volgai *o* > *u* fejlődés előtt került be a tatárba, ahol ma ritka szónak számít, de a tatárból való a votják szó is. A csuvas átvétel az *u* > *ö*, *ä* fejlődés előtti időből való. Az *-n-* a szóvégi *-l* hatására létrejött disszimiláció eredménye (*l-l* > *n-l*). A mongol szó szinte az egész törökségben elterjedt, átkerült a tunguzba, a perzsába és a grúzba is (adatokot ld. TMEN I, 229—230, REW 79). Mongol eredetűnek magyarázta a török szót DOERFER (TMEN i. h.) és RÄSÄNEN (REW 79), idézi a mongol párhuzamot JEGOROV₃ is (JeE 147).

4. KMo *bosaya* „küszöb”

Mongol: KMo: K: *bosoga* „küszöb”, *boso-* „(ajtót) elállni” (MTT), *bosoga* „küszöb” (Hy), *bosqā-* „emelni (vallásos emlékművet)” (Ph); Ny: *bos-* „felállni” (IMM, IMI), *bos-* „id.” (AL), *bosqa-* „felemelni” (MA).

IrMo: *bosoya* „küszöb; vertikális, felemelt” (L).

UMo: K: *bosgo* „küszöb” (khL), *bošog* „ajtó felső keresztfája” (drg), *bogoho*, *bohogo* „küszöb” (burL), *bošogo* „id.” (ord), *bošoy* (üdž), *bosguo* „id.” (mgr); Ny: *bokš^oy*, *bokšxa*, *bos^oy*, *bosxa* (kalm).

Csuvas: *pusaxa* „küszöb; kengyel, jászolrács, lépcső, lépcsőfok” (L), *pusaxa* „id.” (Ašm X, 8).

Volgai kipcsak: *busaga* „küszöb” (tat).

A szót POPPE egy korábbi mongol **basuya* < **basurga* alakból vezeti le, s a szó tövét a mongol *basu-* „megbántani”, török *bas-* „nyomni” szócsaláddhoz kapcsolja (PVGA, 65). Ezt támogatni látszik a dahurHP *basurga*, dahMu *basarxa* és a tungVtm *basurga*, sol *basarga* „küszöb” szó. DOERFER szerint a dahur szó tabu okokból a *basu-* ige hatására változott meg a mongolban, s onnan került a tunguzba és a szolonba (TMEN I, 227—228). Bármilyen módon jött létre a dahur szó (talán korai jakut jövevény, bár ez a szó a jakutból ma nem mutatható ki), nincs köze a mongol *bosoya*-hoz, melynek töve a mongol *bos(o)-* „felállni” ige. Ebből képzett a mongol *bosoya* „vertikális, felálló” melléknév, mely azonos szavunkkal. A *-ya* szuffixumra ld. POPPE, Die Nominalstamm-bildungssuffixe im Mongolischen, KSz XX, p. 94. Igen figyelemreméltó ezzel kapcsolatban a Mongolok Titkos Története, ahol a 245. paragrafusban ez olvasható: *jiŋqo'an Qonggotan kö'üt inu e'üten bosoyu*, „A hat Kongkotan fiú elállta az ajtót”. Ebben a mondatban a *boso-* ige „elállni, elzárni” jelentésben fordul elő, s néhány sorral előbb fordul elő az *e'üten bosoga* „az ajtó küszöbe” kifejezés. A küszöb kultikus funkciója valóban az ajtó kiegészítéseképpen

a rontás „elzárása”. A küszöbre a mai napig nem szabad rálépni a mongoloknál, s ezt már Rubruk is megemlítette a mongol kánok udvaráról szóló beszámolójában. (Ld. DOERFER, TMEN I, 227.)

A csuvas szó közvetlen átvétel a mongolból, amit a *-x-* is mutat. Ez a hang a mai csuvas kiejtésben zöngés spiráns (*ɣ*), mivel minden zöngétlen mássalhangzó a csuvasban zöngésedik magánhangzó közti helyzetben, ha nem válik hosszúvá. A kö-zépbolgár korra vonatkozóan csak annyit mondhatunk, hogy a hang már ebben a korban spiráns volt. A csuvas szó jelentésbővülésen ment át. Az ősi török *bas-* „nyomni” szó a csuvasban *pus-* lett, vagyis a régi *bas-* és *bos-* szótagok egybeestek. Ennek hatására fejlődtek ki a szónak jelentései mint „lépcső”, „lépcsőalakú tárgy”. A csuvas szó mongol eredetét helyesen ismerte fel DOERFER (TMEN I, 227) és RÄSÄNEN is (REW 81). A mongol szó átkerült számos török nyelvbe, az erre vonatkozó adatokat lásd DOERFER és RÄSÄNEN idézett munkáiban.

5. KMo *bödene* „fűrj”

Mongol: KMo: K: *bödene* „fűrj” (Hy); Ny: *bödene* „id.” (AL), *bödene* „id.” (VI), *bödene* „id.” (Qaz).

IrMo: *büdüne* „id.” (Kow, L), *bödüne* (Golst).

UMo: K: *bödnö* „id.” (khL), *büdne* „id.” (khC, Lessing), *büdene* „id.” (burL), *bödönö* „id.” (ord), *puđuri*, *puđuru* „id.”, *bodono* „farkatlan”, *bodono šü* „farkatlan madár” (mgr); Ny: *bödnö*, *bödnä* „fűrj” (kalm), *bodana* „id.” (mogMSL).

Csuvas: *putene* „fűrj” (L), *putene* „id.” (P), *pot'ene* „id.” (PR), *putene*, *put'ana*, *pot'ana* „id.” (Ašm X, 44—45, 54).

Cseremisiz: *pot'ana* „id.” (ČLČ 182).

Volgai kipcak: *büďänä* „id.” (tat), *büďänä* (bask) → votj *bod'ono*.

A mongol szó burját formája bekerült a khalkhába is, innen a khalkha és az irodalmi alakok *-ü-*s olvasata. Igen érdekes a monguor adat, amely talán a szó eredeti jelentését őrzi. A csuvas szó lehet közvetlenül volgai kipcak eredetű a csuvas másodlagos *ü* kialakulása előtti időből, lehet közvetlen mongol átvétel is. Figyelemre méltó, hogy a csuvas nyelvjárási alakok a szó mély hangrendűvé válását mutatják, ami az ősi csuvas szavak esetében gyakori (vö. **ökür* > *vākār* „ökör”, **ör* > *var* „közép” stb.). A csuvas szó került át a cseremisizbe, a volgai kipcak a votjákba. A szó számos török nyelvből ismeretes, innen került tovább a perzsaába, illetve vogulba is. A török szó mongol eredetét már RÄSÄNEN felismerte (ČLČ 182), hasonlóan foglalt állást LIGETI (AOH XIV, 1962, 21), JEGOROV (JeE 167), (DOERFER (TMEN I, 218), majd legújabban ismét RÄSÄNEN (REW 82), ugyanezen munkákban ld. a török, perzsa, afgán és vogul adatokat.

6. KMo *büldürge* „szíjból készült hurok ostornyélen”

Mongol: KMo: —

IrMo: *bögeldürge*, *bögöldürge* „id.” (L).

UMo: K: *bögöldörgö* „id.” (khL), *bügelderge* „egy nyeregszíz, hurok az ostornyélen” (burL), *bügöldürge*, *bügülderge* „hurok az ostornyélen” (ord); Ny: —.

Csuvas: *pältärka* „szíz a korbács nyelén” (L), *pältärka* „ostornyél végén levő szíz vagy zsinor, hurok, melybe a kezét beillesztik” (P).

Cseremisiz: *męldęrya*, *pełDęrGa* „id.” (ČLČ 40, TLČ 46, PAASONEN, Csuv. Szój).

Volgai kipcak: *böldörkä*, *möldörkä* „id.” (tatDS), *möldörmä* (tatPAASONEN Csuv. Szój).

A mongol szó a *bökö-* ~ *bögö-* < *bükü-* ~ *büg-* „hajlani” (ld. török *bük-* „id.”) szócsaládjához tartozik. Idetartozik a *bügürge* „nyeregív, nyeregfő” szó is (ld. khL *büreg*, *bürgen*, kalm *bürüg*, *bürgə*). Szavunkat nem ismerem a nyugati mongolság közép-mongol és új-mongol forrásaiból. Mint mongol jövevény megvan azonban a csagatájban (*büldürgä*, *bildürgä*), a kazakban (*büldürgö*) és a kirgizben (*büldürgö*, *büldürgü*), ahol a közép-mongol hosszú magánhangzó, csakúgy mint a volgai kipcsakban és a csuvasban rövid magánhangzóval van képviselve. A csuvas szó lehet közvetlen átvétel vagy tatár közvetítésű, a cseremiszi szó lehet csuvas vagy tatár közvetítésű. Mongol eredetéről ld. RÄSÄNEN, REW 92.

7. KMo *čabidur* „világosbarna, fehér farokkal és sörénnyel”

Mongol: KMo: K: —; Ny: *čabdar* „világosbarna (lőszín)” (MA).

IrMo: *čabidar* „vörös-sárga, fehér farokkal és sörénnyel” (L).

UMo: K: *cav'dar* „világosbarna (lőszín)” (khL), *savidar* „id.” (burL), *tšawidar* „rőt, fehér farokkal és sörénnyel” (ord), *tšäwdar* „id.” (üdz); Ny: *tsäbdä* „(sötét vagy barna színű, de) fehér sörényű és farkú” (kalm).

Volgai kipcsak: *čaptar* „világosbarna” (tat), *saptar* „id.” (bask).

Csuvas: *čuptar* „fakó, világosbarna (lőszín)” (L), *čuptar* „ló színéről mondják, fakó” (P).

A mongol szó a *čā-* „fehérnek lenni” tőből származik. A csuvas szó jövevény a tatárból a csuvas *ā* > *o* átmenet előtt, de a *č* > *s* változás utáni időből. A szót a török nyelvekben és a kamaszban már mongol jövevénytájként magyarázta JOKI (MSFOu 103, 1952, 278), amit elfogadott RÄSÄNEN (REW 94), a mongol párhuzamot megadja JEGOROV is (JeE 327). A török adatokat ld. ezekben a művekben.

8. KMo *čida-* „képesnek lenni”

Mongol: KMo: K: *čida-* „képesnek lenni, képesnek lenni legyőzni” (MTT), *čida-* (Hy, HyAB), *čida-* „id.” (Ph); Ny: *čida-* „helyesen tenni” (IMI), *čida-* „képesnek lenni, tudni” (MA).

IrMo: *čida-* „képesnek lenni” (L).

UMo: K: *čad-* „képesnek lenni, tudni” (khL), *šada-* „id.” (burL), *tšida-* „id.” (ord), *šad-* „id.” (džar), *šad-*, *šada-* „id.” (dahHP), *šad-* „id.” (dahIV), *šade-* „id.” (dahM), *sda-* „id.” (mgr); Ny: *tšad-* „id.” (kalm), *čidān* „hatalom, erő” (mogZ, K), *čidā-* „képesnek lenni” (mogMrL).

Volgai kipcsak: *čida-* „túrni, kiállni, elviselni” (tat), *čāda-* „elviselni” (tatP), *sida-* „túrni, kiállni, elviselni” (bask).

Csuvas: *čät-* „túrni, elviselni, megbűnhődni, kitarítani, megtéríteni (kiadásokat)” (L), *čät-* „túrni, kitarítani, elbírní” (P).

Cseremiszi: *čit-* „bírní, kibírní, túrní” (MRSzl, ČLČ 90, TLČ 78).

További vizsgálatot igényel, hogy a mongol szó összefügg-e a török *tid-* „feltartóztatni” igével, mint azt POPPE (PVGA 15) és RÄSÄNEN (REW 477) gondolják. A mongol szó jelentése „valamire képesnek lenni, valamint hatalmában tartani” és a számos török nyelvjárás által átvett mongol forma „eltúrni, elviselni” jelentései szorosán összefüggnek (vö. magyar *bírní*, *kibírní*). A csuvas és a cseremiszi szavak kései jövevények a tatárból. A török szavak mongol eredetére POPPÉN és RÄSÄNEN kívül (i. h.) rámutatott LIGETI is (AOH XVII, 1964, 36), ugyanitt ld. a többi török adatokat.

9. KMo *delbege* „kantár, gyepelő”

Mongol: KMo: K: *delbege* „id.” (MTT); Ny: —.

IrMo: *delbeg* „kantár” (L).

UMo: K: *delbeg* „id.” (khL); Ny: —.

Csuvas: *tilxepe* „kantár, gyepelő” (L), *tilxepe, tilkepe* „gyepelő” (P), *tilkepe, tilxepe, kilkepe* (Ašm VI 22) „id.”.

Volgai kipcsak: *dilbegü* „gyepelő” (tat), *tilbüge, tilbägä, tilbigä, dilbägä, dilbegä, zilbigä* (tatREW 471), *dilbegä* „id.” (bask).

A mongol szó talán egy „lapos, széles” jelentésű szócsaládhoz tartozik, vö. *delbeg* „széles, nagy”, *delbeyi-* „szélesnek lenni, szélessé válni”, *delbeng, delbing* „kifelé hajló (lapos valami, pl. fül)”. Van a törökségben egy „fonál, drót” jelentésű *täl* szó, amely legalábbis keveredhetett a törökbe átvett mongol formákkal (ld. kmk *telbavlar* „kantár” (Rkmk), LCC *telbuya* „vezetőkötél” (REW 471). A volgai kipcsak szavak mongol eredetét világosan mutatják a tatár és baskir *d-* szókezdőjű alakok. A török szót mongol eredetűnek tartotta DOERFER és POPPE (ld. REW 471-hez fűzött korrektúrajegyzetüket), de POPPE a Codex Cumanicus mongol elemeit tárgyaló cikkében az ott előforduló *tel-buya* adatot nem tárgyalja a mongol jövevények között. JEGOROV, aki utal a mongol szóra is, a csuvas szót a *til* „nyelv” és *bay* „kötél” szavakból eredezteti (JeE 251), ami sem jelentéstani, sem hangtani okokból nem fogadható el. A csuvasban metatézis jött létre, s a *-x-* ismét közvetlen átvétellel utal a mongolból (ld. *bosaya*). A szibériai tatárból került a szó az obi-ugor nyelvekbe (ostj *tepou*, vog *tilpan*, ld. REW 471). A mongol szó a volgai török *e>i* fejlődés előtt került ezekbe a nyelvekbe.

10. KMo *dem* „támogatás, segítség”

Mongol: KMo: K: *dém* „segéd-, hátvédcsapat” (MTT); Ny: —.

IrMo: *dem* „segítség, ügyesség, egy dolog elvégzésének módja” (L).

UMo: K: *dem*: „cselekvés módja, képesség, ügyesség” (khL), *dem* „id.” (burL), *dem* „segítség, gyakorlás révén szerzett képesség” (ord), Ny: *dem* „segítség, támogatás” (kalm).

Volgai kipcsak: *dim* „rábeszélés, figyelmeztetés, tanács, meggyőzés” (tat), *dim* „id.” (bask).

Csuvas: *tim* „kívánság, törekvés, igyekezet, hajlam, kezdeményezés, aktivitás, határozottság, állhatatosság, energikusság, bátorság, merészség, öntudat” (L), *tim*, „törekvés, igyekezet, határozat”, *timle-* „gondoskodni, törekedni, meggyőzni” (Ašm XIV, 40).

A volgai kipcsak szó szókezdő *d-*je világosan utal a mongol eredetre, s ezt támogatja az a tény is, hogy a szó hiányzik a török régiségben. A mai török nyelvek közül is csak az altajiban, koibálban, sojotban és kazakban van meg. A csuvas szó valószínűleg tatár közvetítésű, amit főleg a szó jelentéstani fejlődése mutat; mindenestre az átvétel az *e>i* fejlődés előtt ment végbe. A szót mongol eredetűnek magyarázta RÄSÄNEN (REW 135), a török adatokat ld. ugyanott.

11. KMo *elbeg* „bőség, maradék”

Mongol: KMo: —

IrMo: *elbeg* „bőség, bő” (L).

UMo: K: *elbeg* „bőség, bő” (khL), *elbeg* „id.” (burL), *elbek* „id.” (ord), *elweg* „gazdag, bő” (üdz); Ny: *elwäg* „gazdagon; fölösleg” (kalm).

Csuvas: *ilpek* „főlöleg, többlet” (L), *ilpek* „bőség” (Ašm III, 111).

A mongol szó a törökségben először a Codex Cumanicusban fordul elő, ahol POPPE (Németh Armağani, 335) mongol jövevényszónak magyarázza. Átvette a mongolból az altaji, a tuvai és a jakut is. További vizsgálatot igényel, hogy a mongol szó hogyan függ össze a RÄSÄNEN által idézett tara- és kürdek-török *äläk* „sok” (REW, 39), továbbá a kalmük *elēde* „gazdagon, nagy bőségben, sok” szavakkal. Nincs kizárva, hogy az *elbeg* -*b*-je ugyanolyan elem, mint a *qalbaya* vagy a *qarbing* -*b*-je, ahol a megfelelő török alakokból hiányzik a -*b*-. A török szavakat RÄSÄNEN (i. h.), a csuvas szót JEGOROV (JeE, 69) a mongolból származtatta.

12. KMo *yoiqan* „szép”

Mongol: KMo: —

IrMo: *yoyuqan* „kecses, szép”, *yoyida* „kiváló, a legjobb”, *yoyi*, *yoyu* „szép, csinos, elegáns” (L).

UMo: K: *goyochon* „nagyon szép, elég szép”, *goyo* „szép”, *qoyd* „nagyon” (khL), *goyochon* „szépecske”, *goyo* „szép” (burL), *goi* „id.” (dahHP); Ny *gōg?* „romlott nő” (kalm).

Csuvas: *xüxēm* „szép, csinos, jó minőségű” (L), *xüxēm*, *xüxxēm* „szép; csinos, jó, kitűnő, magas, erős” (Ašm XVI, 287).

A csuvas szót RAMSTEDT (MSFOu 104: 1, 48, :2, 107) a mongol *yayiqā* „csodálkozni” szóval kötötte össze, s az ősi altaji egyezések között tartotta számon. Ennek az etimológiának azonban hangtani nehézségei vannak. Egy ősi *ai* diftongusnak a csuvasban kettős megfelelése van: *ai*, illetve *uī*: PT *qayir* „homok” ~ csuv. *xāyār*, PT *qaymaq* „tejszín” ~ csuv. *xāyma*, PT *sayla-* „kiválasztani” ~ csuv. *suyla-*, PT *bay-* „gazdaggá lenni” ~ csuv. *puy-*. Ez a kettős megfelelés párhuzamos a PT *a* kettős csuvas megfeleléssel (*i*, *u*). A csuvas -*ü*- tehát nem felelhet meg egy ősi *ai* diftongusnak.

JEGOROV etimológiai szótárában a csuvas szót a török *körkem* „szép” szóval egyeztette. Ez hangtanilag ugyancsak elfogadhatatlan. Az eredeti palatális *k-* a csuvasban nem lesz *χ-*. A török *körkem* szó egyébként a *kör-* „látni” igéből származik, ez a szó a csuvasban ma *kur-*.

A csuvas szó első látásra ellentmondásos hangalakot mutat. Szókezdő és szóközépi *χ-*ja csak egy mélyhangú *k-*ra mehet vissza, míg vokalizmusa ma magashangrendű. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos. Az eredeti *oi* > *ui* diftongus ugyanis a csuvasban *ü* lett: PT *soy-* „bőrt lenyúzni” ~ csuv. *sü-* (<*suī* < *soī*), PT *quyma* „kerítés” ~ csuv. *xüme*, PT *quytu* „védfal” ~ csuv. *xütē*, PT *buyur* „parancsolni” ~ csuv. *pür-* (<*buūr-*) stb. Ez a fejlődés a csuvasban viszonylag fiatal, mert részt vettek benne olyan jövevényszavak, mint a csuv. *xüre* „farok” (<*quīrag* ← *quyrug* < *qudrug*), csuv. *pü* „test” (<*buī* < *boī* ← *boy* < *bod*), amelyek tehát jövevényszavak, mégpedig egy olyan időből, ahol az átadó nyelvben a *d* > *ǰ* > *y* változás már lezajlott.

A szóvégi -*m* szabályos csuvas fejlemény: PT *altun* „arany” ~ csuv. *iltām*, PT *qırqın* „rabnő” ~ csuv. *xārxām* (az -*m* már a volgai feliratokban is megvan ebben a szóban), PT *barčun* „bársony” ~ csuv. *puršām* stb. Ez az -*m* igen korán jelentkezik, hiszen a magyar nyelv honfoglaláskor előtt török jövevényszavainak egyikén-másikán is megfigyelhető (ld. pl. *szám* ← *sām* < *sān*), de ez ott nem kivétel nélküli (ld. pl. *bársony*). Másfelől egészen fiatal tatár jövevényszavakban is lezajlott: pl. *yaxām* „közel” ← tat *yakin*. Hogyan magyarázhatjuk ezt a látszólagos ellent-

mondást? A csuvas nyelvjárásokban ma is megfigyelhető egy $n \sim m$ váltakozás: *yaxān* ~ *yaxām*, *iltān* ~ *iltām*, *xārxān* ~ *xārxām*, *puršān* ~ *puršām*. A szóvégi *-m* tehát nem okvetlenül utal a szó ősi voltára. Mint azt már láttuk a csuvas χ -egyaránt megfelelhet egy átadó *q*-nak és γ -nek. Nem okvetlenül kell spiráns átadó alakot feltételeznünk, a csuvasban ugyanis a $q > x$ fejlődés után egy ideig nem voltak *ka*, *ko*, *ku*, *kī* szótagok, s így szükségszerűen hanghelyettesítés jött létre. A mongol *γoiqan* vagy *γoiqun* alaknak tehát a csuvasban *xoixān* formává kellett válnia, ebből egy *xuixān* formán keresztül szabályosan lett a *xüxēm*.

A szót azért kell mongol jövevénytől tartanunk, mert világos etimológiája van a mongolban (*γoyi* „szép” + *-qan* kicsinyítő képző), míg a csuvasban e szónak nincs etimológiája. A csuvas χ -magyarázható egy mongol *q*-ból, de fordítva nem, a szó ismeretlen a többi török nyelvjárásban. További vizsgálatra szorul, hogy a mongol *γoyi*, *γoyu* „szép”, hogyan függ össze a török *qoyī*, *qoyu* „kövér” szóval. Ez egy elsődleges **qo-* töre vezethető vissza.

Az átvétel idejére vonatkozóan azt kell mondanunk, hogy az az $o > u$, $ui > ü$ fejlődések előtt történt. Az $ui > ü$ fejlődésről viszont tudjuk, hogy az a köztörök $d > \bar{d} > y$ fejlődés után zajlott le a csuvasban, tehát mindenképpen a X—XI. század után (ld. *qudruq* > *quyruq* → *xürē*). Nincs tehát kronológiai akadálya az átvételnek. Mivel a mongol szó eddig nem került elő a volgai kipszak nyelvekből, s egyéb hangtani okok is erre utalnak, igen valószínű, hogy közvetlen átvétellel van dolgunk.

LOANWORDS OF MIDDLE MONGOLIAN ORIGIN IN CHUVASH

by

ANDRÁS RÓNA-TAS

The first part of the paper published in this issue contains a brief survey on the history of the studies into the Middle Mongolian — Chuvash relations. This is followed by a historical sketch of the background of the linguistic contacts. Twelve etymologies conclude the first part of the paper.